

Szabó Szilvia: Fényes Samu *Diogenese* az 1920-as évekbeli Bécs excentrikus terében

Jurij Lotman *Pétervár szimbolikája és a város szemiotikájának problémái* című tanulmányában¹ a várost mint zárt teret interpretálja: megállapítása szerint kétféle viszony állhat fenn a város és az őt körülvevő térség között. Lehet ez a kapcsolat izomorf, ebben az esetben a megszemélyesítés révén a kettő egygé válik valamely eszményi gondolatban, de a város felléphet a környezet ellenpontjaként is. Az elsőként említett viszonyban a város mindig az őt körülvevő világ középpontjában helyezkedik el, centrumnak tekintendő, a valós térbeli pozíciótól függetlenül. A második esetben a város a környező terekhez képest excentrikus elhelyezkedésű, s ilyenkor sor kerülhet a centrum áthelyezésére is. Lotman úgy véli, az ilyen esetek hátterében mindig politikai megfontolás rejlik.²

Dolgozatom az 1920-as évek Bécs városát mint zárt teret olvassa, és megkísérli azt a magyar kulturális/irodalmi jelenségek excentrikus tereként értelmezni.

Bécs mint császárváros/főváros és környezete (értsük ezalatt akár a Habsburg Birodalmat, az Osztrák–Magyar Monarchiát vagy a magyar lakta területeket) viszonya izomorfikusnak nevezhető – földrajzi elhelyezkedésétől függetlenül az 20. század elejéig centrális szereppel bírt. A Monarchia felbomlása után viszont a magyar lakta területek szempontjából centrum-áthelyeződésre, majd a trianoni békeszerződés következtében decentralizálódásra került sor. Lotman értelmezésében az „excentrikus város a kulturális tér »szélén« helyezkedik el: tengerparton, folyótorkolatnál. Itt nem a föld-ég antitézis aktualizálódik, hanem a mesterséges-természetes oppozíció”³. A történelmi Magyarország területe és Bécs között természetes földrajzi határvonal nincs, a társadalmi változások implikálták a városnak a magyar kulturális/irodalmi jelenségek excentrikus tereként való interpretálhatóságát. A magyarországi politikai események, a Tanácsköztársaság bukása, a magyar emigráció 1920-as hulláma továbbra is kiemelkedő funkcióhoz juttatta a várost, így az közel még egy évtizeden át a magyar kultúra/irodalom excentrikus tereként töltött be jelentős szerepet. Kulturális „határváros” funkcióját elsődlegesen a 20-as évek, a magyar irodalom perspektívájából nézve, autonóm művészi csoportosulásainak köszönhette.

Bécs excentrikus szerepe némileg (el)különbözik más, abban az időben kiemelkedő szerephez jutó, a magyar művelődés perspektívájából kulturális határvárosnak minősülő terektől (pl. Bukarest, Kolozsvár), hiszen ebben a térben nem „őslakos” magyarok folytatták immár határon túli szerepkörben irodalmi tevékenységüket, hanem a magyar emigrások az idegenen belüli saját megalkotására/kialakítására/fenntartására tettek kísérletet – miközben ők maguk is idegenek maradtak új létterükben.

¹ Jurij Lotman: *Pétervár szimbolikája és a város szemiotikájának problémái*. = Kovács Árpád, V. Gilbert Edit: *Kultúra, szöveg, narráció*. – Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1994. 186-210.

² Jurij Lotman, i.m. 186-187.

³ Jurij Lotman, i.m. 188.

Bécs jó terepe lehetett volna egy olyan, ha nem is világ-, de Európa-kultúra kialakulásának, melyet a sokféleség szervezettsége határoz meg, „melyben a különböző területek között jelentések, emberek és áruk folyama figyelhető meg”⁴. Néhány kivételtől eltekintve a Bécsbe emigrált magyar művészek/irodalmárok számára a nyelvismeret sem jelentett korlátot, de az anyanyelvtől elszakadniuk nem sikerült az avantgárdistáknak sem, nemhogy a hagyományosabb nézetek képviselőinek – erre utal Nádass József visszaemlékezése is: „akármilyen internacionalista művészetet is csináltunk, nem tudtunk elszakadni ettől a nyelvtől, igenis *anyanyelvünköt!*”⁵ Nem is igen volt példa más nemzetek művészetével/ az osztrák irodalommal való produktív kapcsolatfelvételre, vagy ha mégis akadt ilyen kezdeményezés – a szintén 1920-ban emigrált Fényes Samu *Diogenes* című lapjának bukása után, 1927-ben indított egy német nyelvű hetilapot *Das Wort* címmel – az kudarcot vallott, így nem kerülhetett sor kulturális egybefonódásokra.

Simmel „potenciális vándor”⁶ fogalma ugyan nem vonatkoztatható maradéktalanul Bécs magyar emigránsaira – nem tekinthetők teljes mértékben idegeneknek a térben, hiszen a Monarchia felbomlása után alig egy-két évvel már jelen vannak ott, de úgy vélem a simmeli idegen-meghatározás bizonyos aspektusai azért helytállóak velük kapcsolatban is: az idegen olyan személy, aki „[e]gy adott térbeli környezethez vagy a térbelivel analóg határvonalú környezethez rögzül, de helyzetét lényegileg az határozza meg, hogy nem tartozik ide már eleve, és olyan minőségeket emel be ebbe a térbe, amelyek nem innen származnak és nem is származhatnak innen.”⁷

A magyar emigráció izolált egység maradt csupán a bécsi térben, és elzárkózását/különállását nem is igyekezett feloldani, sőt pár év múltán ez a látszólagos egység is felbomlott. Hogy nem is volt valódi esélye annak, hogy a bécsi magyar emigránsok az őket körülvevő kultúra/-ák kontextusába beépülve valami „nemzetek felettit” alkossanak, arra utalnak a következő Hannerz-gondolatok is: „A száműzött, aki kénytelen az otthoni kultúrából egy másikba távozni, gyakran nem igazi kozmopolita, hiszen azért kell egy idegen kultúrával találkoznia, mert kényszerítették rá. A legjobb esetben az idegen kultúra otthont plusz biztonságot vagy otthont és szabadságot biztosít a számára, de gyakorta éppen arról van szó, hogy ez az otthon nem igazi otthon.”⁸ A magyar emigránsok az idegen térben igyekeztek kialakítani az otthonosság tereit/mikrokörnyezeteit, ilyen látogatott emigránshelyek voltak a kávéházak is: 1920-ban a schönbrunni kastély melletti *Schloss-Café*ba jártak. Bortnyik Sándor visszaemlékezéséből is kiderül, hogy noha külföldön szabadok voltak, de otthonra, anyagi biztonságra nem sikerült szert tenniük: „Komoly

⁴ Ulf Hannerz: A kozmopoliták és a helyiek a világkultúrában. = Biczó Gábor szerk.: Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig. – Debrecen: Csokonai Kiadó, 2004. 178-191.

⁵ Nádass József: Arcképvázlat Kassák Lajosról. = Illés Ilona – Taxner Ernő szerk.: Kortársak Kassák Lajosról. – Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 1975. 19-30. 25.

⁶ Georg Simmel, Exkurzus az idegenről. = Biczó Gábor szerk.: Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig. – Debrecen: Csokonai Kiadó, 2004. 56

⁷ Georg Simmel, i. m. 56

⁸ Hannerz, Ulf, i. m. 183.

gondjaink is voltak. Természetesen nyomasztott minket a Tanácsköztársaság bukása utáni helyzet, de megélhetésünknek sem volt szilárdnak nevezhető alapja. A párt segített rajtunk, amennyire lehetősége volt. Kaptunk ebéd- és kenyérbélyegyet, gyakran ebédeltünk az egyetemi menzán.”⁹

Pár évvel később három ilyen mikrotér nevezhető meg Bécsben: a Stephanskirche közelében levő *Opera* kávéház, a pesti Otthon Kör atmoszférájára emlékeztető *Heim-Klub* és az *Atlantis* kávéház. Ez utóbbiról így ír Németh Andor: „A kávéház bérloje magyar volt, kapitalista elvtárs. Elvtársak voltak a pincérek is. A kávé szelvényfüzetecskéket nyomtatott, s megbízott néhány emigránst forgalomba hozatalukkal. Az ötlet bevált. A kávé is jól járt, mert sikerült megtöltenie az óriási hombárt, mi meg mégjobban, mert ötven garasért (ennyibe került egy szelvény) déli egy órától sötétedésig ülhattunk a fényes kávéházi asztalkák körül. S az is nyugodtan betlepedhetett, akinek még ötven garasa sem volt. Szelvényt kérni bátran lehetett bárkitől, aki magyarul beszélt és füzetből fizetett.”¹⁰

Az otthonosság e mikrotereiben gyakran feltűnt Fényes Samu¹¹ is, aki a század eleji liberalizmus szellemét próbálta újraéleszteni az idegen térben emigrációja idején is.

Ulf Hannerz a száműzött-lét problematikájáról elmélkedve Edward Said gondolataira hivatkozik, aki szerint, amikor az „embernek szinte semmije sem marad, de a legkomolyabban elhatározza, hogy azt a keveset, ami megmaradt, agresszív kitartással védelmezi. Amit az ember elér a száműzetésben, semmiképp sem szeretné megosztani, és a száműzött azon igyekezete révén, hogy önmagát és honfitársait is elhatárolja”¹². Fényes Samu eszméi, nézetei már időszerűtlenekek voltak az 1920-as években, s mégis kitartott mellettük. Nem azért, hogy a saidi elmélet értelmében önmagát és emigrációba kényszerült társait méginkább elhatárolja, ellenkezőleg: ő nemcsak próbált megőrizni és rekonstruálni olyan értékeket, melyeket a háború és az azt követő évek megsemmisíteni látszottak, de azok terjesztésének feladatát is vállalta – a *Diogenes* címmel megjelenő lapjának is ez volt a legfőbb célkitűzése. Talán anakronisztikusságával magyarázható, hogy többen az ótestamentumi zsidó prófétához hasonlították – József Attila és Németh Andor is. Az utóbbi így ír róla: „A torzonborz szakállú, hórihorgas öreg, aki az ószövetségbeli prófétákra emlékeztetett, mindent elkövetett, ami csak elképzelhető, hogy külsejével konformis legyen. Átkozódott, dörgött, rángatta vastag, fenyegető szemöldökét, de hasztalan. Érzelmes, lágyszívű ember volt, szigorúan tudományos világnézettel.”¹³

⁹ Bortnyik Sándor: Emlékeim Kassákról. = Illés Ilona – Taxner Ernő szerk., i. m. 15.

¹⁰ Németh Andor: József Attiláról. – Budapest: Gondolat, 1989. 30.

¹¹ 1863. október 28-án született Tállyán. Jogász és író, ki Kassán majd Budapesten élt. 1920-ban emigrált és Bécsben telepedett le. Szabadgondolkodó volt, ki mindvégig független tudott maradni a politikai pártoktól. Radikalizmus és a zsidóság kulturális küldetésébe vetett hit jellemezte világszemléletét. Élete utolsó éveit Bukarestben töltötte, 1937. augusztus 29-én hunyt el Bécsben.

¹² Edward W. Said: „The mind of winter: reflections on life in exile”. = Harper’s Magazine 1984. szeptember, 49-55., itt. 51., Hannerz idézi: Hannerz, Ulf, i. m. 183.

¹³ Németh Andor, i. m. 40.

Fényes Samuban fel sem merült a Said által említett elhatárolódási szándék, a *Diogenes* második évfolyamában közölt *Néhány őszinte szó a szlovenszkói magyar politikáról* című cikkének sorai is nyilvánvalóvá teszik: „*Nincs ma már külön nemzeti kultúra, csak egyetlenes emberi kultúra van. A Diogenes tehát nem magyar kulturát terjeszt, hanem egyetlenes emberi kulturát magyar nyelven, mert minden nép közvetlenül csak egy nyelven, a saját nyelvén veheti be hatékonyan a kulturát.*” (1924. aug. 2. 1.) Fényes noha az egyetlenesség eszméjét vallotta, nem sok nyoma van a *Diogenes* lapjain a kultúrák közötti átkódolásoknak, szemiotikai fordításoknak (Lotman kifejezései)¹⁴ – nem is lehetett: mert tanító szándékú törekvései egy meghatározott térhez kötődtek, melyben nem volt lehetőség elszakadni az anyanyelvtől, akkor se ha az csupán eszköz jelleggel bírt: „*Magyarul ír s magyarul tanít, vagyis az idiómán, amely a magyar népnek a legközvetlenebbül ható tanítási lehetőséget nyújtja.*” (1924. aug. 2. 1.)

A *Diogenes* című szépirodalmi hetilap 1923. július 7-én indult. Ekkor még csak egy, és nem is a legjelentősebb, a Bécsben megjelenő magyar lapok közül. Az első években hetenként, majd 1925-től kéthetenként jelent meg, szerkesztője Fényes Samu, a felelős szerkesztő Brakl Károly és Antal I. Viktor volt. Brakl Károly nyomdájában készült.

A lap címét Szinópei Diogenészről kapta, aki Kr. e. 5–4. században élt, a cinikus (künikosz) filozófia leghíresebb képviselője volt, művei nem maradtak fenn. Iskolája tanítása szerint a természetet kell követni, mert a társadalmi értékek üres, elvetendő konvenciók. A hagyomány szerint teljes szegénységben élt, csavargott a városban, középületekben, olykor hordókban húzta meg magát.¹⁵ Felfogását Fényes közel érezhette magához, az első szám programcikk-szerűségében a következő célkitűzést fogalmazta meg:

„Ezt az embert indulok Diogenes módjára szerény lámpásommal keresni.

Ezt az embert segít nevelni a Diogenes.

A Diogenes nem indul utjára fényes, cifra köntösben, – de az embert keresőknek rongyruhánál és hordószerű hajléknál jobb eddig nem igen jutott.” (1923. júl. 7. 5.)

Alapjában véve polgári értékeket hangsúlyozó lap a *Diogenes*, és ez a szerkesztési módját is meghatározta – ritkán közölt kommunista írók, ritkán adott le zaklatottabb, expresszionistább hanvételű művet. Gyakran publikált a lapban Barta Lajos, Cziffra Géza, Hugó Károly, Nádass József, Szántó György; de gyakran találkozhatunk a *Diogenes* hasábjain a *Nyugat* alkotóinak listáján is szereplő nevekkel: Balázs Béla, Hatvany Lajos, József Attila, Kassák Lajos, Komlós Aladár, Lesznai Anna és Németh Andor és szövegeikkel is.

Huszonnégy oldalnyi terjedelemben jelent meg, később pedig, a dupla számok idején negyvennyolc oldalon. Fedőlapján is a lámpásával Diogenes módjára útrakelő, lámpásával embert kereső alak szerepelt. Az illusztráció két változatát találtam: az 1923-24-es évek számainak címlapján még a nagyobb, jobban kidolgozott ábra, 1925 után viszont egy kicsi, szimbolikus rajz található. De volt olyan szám is, amelyen Fényes Samunak, a

¹⁴ Jurij Lotman, i. m. 195-196.

¹⁵ Magyar Nagylexikon, 6.kötet, Csen- Ec. – Budapest: Magyar Nagylexikon Kiadó, 1998.

szerkesztőnek az arcképe díszítette a fedőlapot, ilyen az 1926. év 22-23-as szám. Az Országos Széchényi Könyvtárban található még ilyen *Diogenes*, az osztrák National Bibliothekban sajnos, az egyes évfolyamok kötetbe kötetése során csak az év első számának fedőlapját és az utolsó szám hátsó borítóját őrizték meg.

Nincs tartalomjegyzéke Fényes Samu szépirodalmi folyóiratának, a borító belső felén található kolofonszerűség mellett a lapot illetve a kiadót és annak kiadványait népszerűsítő hirdetések olvashatók: „A »*Diogenes*« könyvosztályában mindennemű német és magyar könyv megrendelhető. Viszontelárusítók megfelelő %-os engedményben részesülnek.” A megrendelhető könyvek jegyzéke és ára is fel van tüntetve, szerepel a listán többek között Bródy Sándor, Hatvany Lajos, Karinthy Frigyes, Szép Ernő, G. H. Wallace, Krúdy Gyula könyve, ezentúl közzétették a *Kis magyar könyvek* sorozatban megjelent művek jegyzékét és a *Pinkteron detektívregénysorozatban* kiadott könyvekét is. Ez utóbbi sor árulkodik arról, hogy a kiadó figyelembe vette a közönség igényét is, a tömegirodalomhoz tartozó regények kiadásával és terjesztésével is foglalkozott. Ez viszont magára a *Diogenes* folyóiraatra nem volt jellemző.

A hátsó borító mindkét oldalán korabeli reklámszövegek olvashatók, egyik ilyen a következő, a mai befogadó számára kicsit furcsa, frappánsnak szánt hirdetés:

„Ha Bécsből elutazik és gyomororvoshoz kell menni,

Akkor Bécsben nem szokott a LANTOSHOZ menni ENNI

Csodaszép kerthelyiség és étterem

Esti hangverseny

WIEN, IV. PANI GLGASSE 17.”

vagy:

Kaucsuksarok és kaucsuktalp

kiméli az idegeket óvja a lábat

Takarékos.

„A »beköszöntőfélét« KASSÁK Lajos írta *Az ember hármasságának egyénisége* címmel. A többi szám vezércikkét a szerkesztő írta: a tanító, a szabadgondolkodó, a filozófus, s a messze jövőbe tekintő, a békéért napról napra harcot vállaló Fényes Samu”¹⁶ – írja Markovits Györgyi a folyóirattal foglalkozó tanulmányában.

Nem tudom mire alapozza ezt a kijelentését Markovits – igaz, jellemző a lapra, hogy nem minden szöveg előtt/alatt van feltüntetve a szerző neve –, de *Az ember hármasságának egyénisége*

¹⁶ Markovits Györgyi: Az emigráns Diogenes (1923-1927). = Magyar Könyvszemle, 1975. 3-4. 281.

című vezércikk/programcikk végén ott van a szignó: Dr. Fényes Samu. Egyébként is, miért írta volna Fényes lapjához Kassák a programadó cikket, hiszen más szemlélet- és gondolkodásmód képviselői. Márpedig ebben az írásban Fényes Samu eszméi explicit módon vannak jelen, nyilvánvalóvá válik természettudományos szemlélete is, mely egyben a lap egyik meghatározó jegye is.

A *Diogenes* úgy lépett az olvasó elé, hogy nem kereste a közönség kedvét, nem az olvasók igényeinek akart megfelelni, hanem a lap szabott meg egy magas szintet, és hívta a közönségét, az olvasót, hogy „*nőjön vagy ágaskodjék fel a lap nivójáig, mert nivótlan, alacsonylátókörű irodalmi termékekre ma nincs idő, sem fölösleges energia.*” (1924. jan. 5. 2.)

A magyarság ostromozása is gyakran helyet kapott írásaiban: „*Sajnos, mint a durcás és akaratos gyerek, az életmentő orvosságot inkább elcsorgatja, mint beveszi ez a szűk magyar közönség. Mert ép azok, akik elsősorban lennének hivatva az emberiség szempontjainak az érvényesítésére, – az intellektueller, a mesterségszerűleg a tudománnyal foglalkozók, a humanizmus gyakorlatára külön szervezetben sorakozók, legtompábbak a szellemi kötelességek teljesítése dolgában. Jó példával, cselekedettel kellene előljárniok, de csak hátul kullognak.*” (1925. jan. 3. 4.)

Amikor az 1923. okt. 20-i számban beszámolt a *Bécsi Magyar Újság* nehézségeiről, akkor is elveit, politikai nézeteit félretéve, a magyar kultúra globális érdekeit tartva szem előtt emelt szót a a lap érdekében: „*csapásszerű veszedelemnek tartanám, ha meg kellene szünni ennek a lapnak. Nem az emigráció szempontjából (...) hanem – a magyarság és a magyar kultúra szempontjából. Mert az ellenfélnek is meg kell állapítani, hogy a kultúra bátor és a szabadság őszinte bajnoka volt, akármilyen volt is a politikája. Sajnos kevés ilyen szabad, tiszta lap van ma a világon.*”

De a legnagyobb veszteség a magyarságot érné elmúlásában, mert az egyetlen napilap, amelyben magyar gondolat szabadon testet ölthetett, az egyetlen, mely teljesen veszedelem-, terror- és cenzúramentesen jelenhetett és minden tekintetben a lelkiismerete szerint szólalhatott meg. Így egyetlen közlönye lett a magyar lelkiismeretnek. Otthon békózza kerül ki minden szó a prés alól!” (1923. okt. 20. 4.)

Nem csak a magyarságot bírálta, hanem az emberiséget általában. A *ma embere* címmel megjelenő, név nélkül (de nyilvánvalóan Fényes által) publikált cikksorozat eszemputtatása a jelen emberét veti össze az elmúlt korok emberével. A modern írók megállapítására hivatkozik, miszerint „*a régi emberhez képest a mai kor embere mennyire komplikált, differenciált, kényes és érzékeny, olyan finomságokra áhító, amelyeket a régiek még megérteni sem voltak képesek.*” (1924. jan. 19. 4.) De pár sorral később kiderül, a tanulmány írója nem ért egyet a fenti szembeállításal. Ő az elmúlt idők és kora embere közötti ellentétekben az elszegényedés jeleit látta, mely szerinte a nagyság igazi jellegének kihalásához vezet(ett), az alapvető különbség pedig abban rejlik véleménye szerint, hogy a régieknek volt hitük, nekik viszont már nincs, sőt már azt sem érti a kor embere, mit jelent ez a szó.

Az 1924-25-ös év a *Diogenes* viszonylagos fellendülésének időszaka volt: a többi folyóirat lassan elhalt körülötte, megszűnt, máshova költözött. Csak két magyar lap volt Bécsben, ahol publikálni lehetett: Kassák *Má-ja* és a *Diogenes*. Németh Andor több alkalommal is

megírta, hogyan várták Fényes megjelenését az *Atlantis*ban: „Fényes Samut vártam Szlovákiából. (...) Harmadik délutánja vártam türelmesen, hogy megjöjjön és kiutalja a honoráriumomat. Más lap már nem volt, ahova dolgozni lehetett, a részvétlenség megölte valamennyit, csak Kassák Mája és Samu bácsi Diogenese élt. De a Ma nem fizetett. Fényes Samu fizetett, nagyon szerényen, de fizetett.”¹⁷ Majd így folytatja: „Végre! Megérkezett Fényes Samu! Közeleg a füstben, hatalmas, ősz ember, meg-megállapodik, kezel, sütkérezik a népszerűségben. Aztán észrevesz, int, leülünk, botját lába közé veszi, gyűrűjével megkoccintja a márványt, mint a felvidéki kávémérésekben, busa szemöldökét magasba rántja, s miközben a pincér feketét szolgál, előkaparja mellényzsebéből a shillingeket. Szemérmesen eltüntettem szerzői tiszteletdíjamat. Majd megkérdem, hogy sikerült a körút? Fiaszóval mondja epésen. Nem kell azoknak, fiam, irodalom. Leiketlen tőzsérek, betyár gazemberek.”¹⁸

A publikációs tér beszűkülésével is magyarázható, hogy 1924-től megszorodik Fényes Samu lapjának hasábjain a *Nyugat*nak is író szerzők szövegeinek száma. Ez év végén tiltották ki a lapot Magyarországról, így vásárlói elsősorban a bécsi és a pozsonyi magyarság köréből kerültek ki. Az emigráció sajtótermékei közül Fényes Samu folyóirata élt legtovább, pedig a *Diogenes* mögött nem állt semmiféle párt, fennmaradása a szerkesztő leleményességétől függött, aki havonta többször is megtette a Bécs–Pozsony közötti utat, hogy előteremtse azt a pénzt, amivel a lap élete egy további számmal meghosszabbítható.

A *Diogenes* szépirodalmi folyóiratként határozta meg magát, de az irodalmi szövegek közlésén túl foglalkozott a korszak alapvető problémáival, írt a politikáról és a gazdasági életről, a társadalomról és az erkölcsről. Az 1923. augusztus 18-i számban az *Emberi erkölcs* című írásában Fényes példákat sorakoztat, azokon keresztül világítja meg és vonja kétségbe az egyetemes érvényű és tiszta emberi erkölcsöt. Égetőnek, mindenkit közelről érintőnek tartja a kérdést: „*főleg ma, amikor az egyházi erkölcs a gyilkolást és az erőszakot szentesíti és így megrendülőben minden oszlopa az erkölcsi rendnek.*

Diogenes az embert keresi lámpásával. Ez a lámpás: az erkölcsi törvény. Az emberi törvény.

Diogenes ezt fogja fejtegetni, olvasóit ebben akarja nevelni.” (1923. aug. 18. 3.)

Novellákat, verseket, rövid komédiákat, műfordításokat közölt és persze saját regényét, a Jidli változásait sorozatban. Értékes irodalomtörténeti és művészetelméleti írások is megjelentek a lapban, így például Kassáknak *Az új művészetről* szóló írása és *A konstruktivizmusról* című tanulmánya. Fényes nem csak közölte ezeket a szövegeket, de későbbi számokban észrevételeket fűzött hozzájuk, Kassák cikkére a következőképp reflektált: „*Ha Kassákot nem tartanám alkotó művésznek, poétának, aki a vérével ír, tán rá se hederitenék a spekulációira, de minthogy ennek a poétának az alkotásainál maholnap nem a cselekedetet, hanem csupán a spekulációt látom, spekulációt, mely a nihilhez vezet, kényszerű kötelességnek érzem a polémiát” (1923. aug. 18. 3.)* – és valóban vitába szállt vele a szöveg folytatásában. Majd *Az új művészetről* című textusában Fényes kijelenti:

¹⁷ Németh Andor, i. m. 31.

¹⁸ Németh Andor, i. m. 32.

„Nem közömbös nekem ez a kérdés, meg Kassák sem az. Poéta és hisz. A fene egye meg a politikát! Azért Kassák egy testvér velem, ha utálok is a politikát.”(1923. aug. 25. 9.)

Kassák művészetelméleti tanulmányain kívül szépprózát is publikált a *Diogenes*ben (*Halott a Dunán; Bélyegesek; Temetés* stb.) Az 1926. július 3-i szám részletet közölt *Az egy ember élete* című regényéből, melyet a *Nyugat* csak október 1-én kezdett el folytatásokban közölni.

Markovits Györgyi a *Diogenes*ről megállapítja, hogy „Figyelemre méltó a kritika rovat is”¹⁹. Rovatnak nevezni túlzás lenne, ugyanis nincsenek állandó rovatok, az utolsó oldalon helyet kapó *Jelenségeket* leszámítva, amelyben címszavak alá rendezett rövid bekezdésekbe szerkesztett tudósítások, információk kaptak helyet. De ahogy bizonyos időszakokban rovatszerűen voltak jelen az *Apró komédiák*, olykor az *Irodalmi szemle* is rovatszerű alakot öltött: például az 1923. augusztus 25-i számban Cziffra Géza Karinthyról, Paul Bergsonról írt. Hatvany Lajos Ady-könyvével is sokat foglalkozott a *Diogenes*, nemcsak részleteket közölt belőle, több kritikában is méltatták Hatvany munkáit. Hatvany Ady-szemináriumokat akart tartani, így könyvét elsősorban a tanuló ifjúságnak szánta, és hogy az emigráns ifjúság könyveiben megszerezhesse, füzetekben adta ki munkáját. „Érdemes és értékes munka és becsülöm érte, hogy az elárult, idegenbe kényszerített ifjúság tanítása jutott eszébe. És méltó dolog írónak, emigránsnak az építő munka, ahol olyan kevés az építő. Ez értékesebb politika minden politikánál, testvérműködés a *Diogenes*ével” (1924. jan. 12. 10-11.) – írta róla Fényes Samu.

Foglalkoztak a *Diogenes* szövegei más művészeti ágakkal is, nem csak irodalommal, gyakran írtak zenéről (de nem egyszer irodalmi kontextusban merülnek fel a zenei témák), képzőművészetről. Beszámolt a lap a Künstlerhausban megtartott Magyar kiállításról, ahol Iványi-Grünwald Béla, Csók, Vaszary és mások műveit mutatták be, Fried Tivadar képeiről Németh Andor, Lesznai Annának a Bauernmarkton kiállított akvarelljeiről maga Fényes Samu írt kritikát.

A második évfolyam számaiban (a 21.-től kezdődően) megjelent egy a művészet filozófiájával foglalkozó tanulmányorozat, mely eleinte a világszemlélet kialakulásáról elmélkedett általánosságban, majd a következő számokban az egyes korstílusok világszemléletét elemezte, előbb a *A renaissance világszemlélet kialakulása* a sorozat témája, a 37. számtól kezdődően pedig *A barokk stílnak kialakulása*.

Balázs Béla is több művészetelméleti tanulmányt, tanulmányorozatot írt a *Diogenes* számára, az elsőt *A líra érzékenysége* címmel 1923. szeptember 1-én kezdte közölni a lap, melyben az újkori líra keletkezésének és az emberi magányosságnak az összefüggéseit boncolgatta.

1924. áprilisában egy két részből álló tanulmánnyal jelentkezett Balázs, melynek címe: *a Kompország irodalma vagy a magyar irodalomtörténet értelme és tanúsága*. Ebben a szövegben a magyar irodalomról próbált képet adni – a legelőkelőbb amerikai folyóirat, a *Dial* felkérésére. A komp metaforát Adytól kölcsönzi, és a szövegben értelmezi is: „Történelme folyamán ez a komp ide-oda uszik Ázsiának és Európának partjai között és ha valamely generáció már azt hiszi, hogy európai földön áll és az »ujnak« boldog mámorával

¹⁹ Markovits Györgyi, i. m. 287.

szelleme kigyullad az európai tüzeken, akkor jóhírtelen megfoghatatlanul és sötétén megmozdul a lába alatt a magyar talaj.” (1924. április 26. 18.)

Egy 1924-es körkérdésre válaszolva pedig *A háboru utáni magyar irodalom* címmel is írt Balázs egy tanulmányt a kortárs magyar irodalomról, melyben utalt az autonóm bécsi irodalmi csoportosulás jelentőségére: „az emigrációs irodalom megszerveződésén mulik csak, hogy hamarosan megmutassa, hogy a magyar irodalom meredek vonalban Ady után is tovább emelkedik. (...) Nem véletlen, hogy ami a magyar irodalomban valóban új érték az, most Horthy-Magyarország határain kívül van, mert az ember és társadalom egyéb megújodásaival szükséges és szerves összenőtségben lévén, azokkal együtt számkivetett.” (1924. május 31. 5.)

A kor irodalmi jelenségeit számbavéve pedig két utat emelt ki, a *Ma* köré csoportosuló magyar expresszionistákét, kik „különb-különb nevek alatt folytatják azt a nyelvújítást, melyet Ady és a »Nyugat« megindított” (1924. május 31. 5.), és az Ady utáni irodalom másik útjaként a befelé való differenciálódást és elmélyülést nevezte meg, példaként pedig Lesznai Anna költészetét hozta fel. (1924. május 31. 6.)

Fényes Samu folyóirata a *Nyugattal*²⁰ szinte párhuzamosan közölte az 1924. január 12-i számban *Ady Korrobori* című, 1917-ben írt, de a cenzúra miatt addig kiadatlan cikkét.

1926-ban tűnt fel először József Attila neve a *Diogenes* hasábjain, először az április 10-i számban jelent meg verse, mégpedig a *Tiszta szívvel* című, majd a május 22-i szám be is mutatta az ifjú költőt. Aláírás nincs a cikk alatt, de feltételezhetően Fényes Samu írta, ahogy a többi név nélkül megjelenő írást is. Ekkortól folyamatosan közölte a lap József Attila verseit (például a *Fiatal asszonyok énekét*, a *Pernyetáncra* címűt, *Az oroszán idézését*, az *Ülni, állni, ölni, halni*), noha azok irodalmi és filozófiai meggyőződésével szemben álltak. A *Tüzek éneke* című vers az 1926. szeptember 25-i számban „Fényes Samu bátyámnak szeretettel” ajánlással jelent meg. De a *Diogenes*ben publikálta József Attila *A rák*, *A pap mosolyog*, *Nem tudják a lányok*, *Érted haragszom*, *nem ellened*, *Mikor a szeretők*, *Jut az ember* és sok másik költeményét is.

Dolgozatom első felében már utaltam arra, hogy a 20-as években Bécsben adottak voltak egy olyan világkultúra (vagy legalábbis Európa-kultúra) kialakulásának feltételei, mely Ulf Hannerz szerint „különböző helyi kultúrák egymásba fonódása és az olyan kultúrák fejlődése révén alakul ki, amelyek nem kapcsolódnak egyértelműen meghatározott térhez. Mindezek egy nagyobb egészen belül szubkultúrákká válnak, olyan kultúrákká, amelyek jobban érthetők az ezeket körülvevő kultúrák kontextusában, mint ha csak izolált egységként értelmeznénk őket.”²¹ Balázs Béla még hitt abban, hogy a bécsi művészeti mező produktumai révén a magyar irodalom termékeny dialógust tud folytatni a környező nemzetek irodalmával: „nagy jelentőségű az irodalmi emigráció azért, mert így lett európai irodalom. Számára nincsen többé magyar glóbusz, külön magyar mérték. Kint áll Európában és akarva, nem akarva a világnak nagy mértékein méretik. Anyagi szükség is

²⁰ „Ady Endre kiadatlan cikke, amely most került elő a *Nyugat* 1917. évi kézirat-mappájából, közlését akkor velem egyetértően cenzúramentes időre halasztottuk.” (*Nyugat*, 1924. január 1. 1. sz.)

²¹ Ulf Hannerz, i. m. 178.

rátalja, hogy idegen nyelvekbe fordíttassék. Ami csak magyarul volt életképes, az itt hamar meg fog halni. De európai lesz az irodalom, egy belső oknál fogva is. Az idegenben élő magyar író fejről a vakító sapkát lerántották, a szűk nemzeti szempontokat, néprajzi privátélményeket. Európában él és Európát éli.” (1924. május 31. 6.)

A *Diogenes* lapjain a kulturális elhatárolódás leküzdésére, a kultúrák közötti átkódolások megteremtésére tett kísérletnek a versfordítások minősíthetők. Sok Ady-verset közölt a lap német nyelven, például Dr. Matzner Hugó sajtó alá készülő Ady-fordításából tett közzé „mutatvány”-okat a magyar szöveggel együtt, de Matzneren kívül Lang Lajos és Halasi Lipót fordításában is szerepel Ady-líra a lapban. Angol nyelven is népszerűsítette a folyóirat Adyt, leginkább Gáspár Endre tolmácsolásában. De ezek a próbálkozások nem voltak elegendők a magyar irodalom integrálódásához, a minimális kulturális differencia ellenére a bécsi emigránsok az osztrák irodalommal sem tudtak produktív kapcsolatokat kiépíteni, elkülönült autonóm irodalmi mezőként működtek.

Rengeteg cikk boncolgatta a magyar történelmet, számos világpolitikai helyzettel és korjelenségekkel foglalkozó szöveg található a lapban. A zsidókérdést járja körül Fényes több írása, még a *Diogenes* életének első évében sorozatot indított a szerkesztő, mely a zsidókhoz intézett levelekből áll. Az elsőben (1923. szept. 15.) azt a nézetét fejtegette, miszerint a közép-európai progresszió magyar nyelvű eleme a szervezett munkásság és a zsidóság, s mivel az előbbieknél mind Magyarországon, mind az utódállamokban a művelődés terén betöltött korábbi szerepe/jelentősége megszűnt, a zsidóságra hárult a régióban a kulturálisfejlődés elősegítése. A második levélben az antiszemitizmus kialakulásának körülményeit boncolgatta. De sok másik cikk, esszé is foglalkozott a zsidósággal kapcsolatos témákkal: *A zsidóság és a kultúra*, *A zsidó népiség*, *Zsidó klerikalizmus* stb., *Magyar meg zsidó* címmel pedig egy újabb cikksorozat indult 1925-ben.

Vallástörténeti tanulmányokat is közölt a *Diogenes*, például Hugó Károly bibliakritikai írásait. A természettudományokat sem hanyagolta természetesen: *Az atom romantikája* című sorozat az atom szerkezetét tárta fel, de beszámolt a fejlődéstani kutatások eredményeiről is. A második évfolyam 34-35. számától foglalkozik a Mars bolygóval, a cikk írója azt fejtegeti, vajon van-e rajta élet, egy következő számban az egész univerzumra vonatkoztatva tesz fel a kérdést: *Van-e lakható világtest a naprendszerünkben?*

Egy cikksorozatban ismeretterjesztő jelleggel írt Einstein elméletéről: „Einstein elmélete – hamarjában azt sem merném állítani, hogy alakítható-é e tanításra az elmélet szó, – lassan fog beszivárogni a köztudatba, de azért mihamar át fogja hatni egész felfogásunkat a világról.” (1923. július 14. 18.) A különleges relativitási elv után a következő számokban foglalkozott a lap az idő viszonylagos voltával, a gravitáció, az egyetemes relativitás elvének problematikájával. Hogy a tudományos kérdéseket népszerűsítő cikkeknek milyen jelentőségük volt a korban, arra többek között Gazda István egyik tanulmányának fejtegetése is rámutat: „Véleményünk szerint az 1925-ös év végén a Fényessel történt beszélgetések és a *Diogenes* olvasása nyomán ismerkedett meg mélységében is József Attila Einstein

elméleteivel, s ez az új élmény ihlette levelét. Hogy ezt bizonyítani tudjuk, összevetjük a levél egy-két részletét a Diogenes Fényes Samu által írt, azonos témájú cikkeivel...²²

A pszichoanalízis kérdéseit is külön cikksorozat ismerteti, de *Freud és a francia közvélemény (1924. július 5.)* című tanulmányában Németh Andor is ehhez tematikához kapcsolódott.

Több írás a nőket, a lányokat szólította meg, ő is, Kármán József több mint egy évszázaddal korábbi nézeteihez hasonlóan, a nők nevelésében látta a kulturális fejlődés zálogát. A Fényes Samu lapja nem csupán egy folyóirat, Diogenes iskolákat alapítottak, hogy terjeszthessék a tudományt a világban, melyet Fényes szerint az elkulturáltlanodás veszélye fenyeget, úgy látta, *„legsomorubb a fölserdült leányok és ifjú, asszonyok sorsa. Nincs módjuk tanulni. A munkásoktatás, és szabad tanítás az egész világon hanyatlott, magyarságszerte teljesen megszűnt. A jobbmóduak Németországba mennek, amelyik ma a legszerencsétlenebb iskola.”*(1923. szept. 15. 17.)

A *Diogenes* szerkesztője úgy vélte, az írott szó nem elég a nevelésre, önképzésre és előszóval kell kiegészíteni azt, ennek megvalósítására hozták létre a Diogenes iskolát. Ennek az iskolának alapvető célja az volt, hogy világszemlélethez juttassa növendékeit, mert Fényes úgy vélte: *„A világszemlélet olyan kulcs, mely minden rejtekajtót megnyit. Az ember látni tanul és itélni a maga eszével, tájékozódni ebben a zürzavaros jelszó tömkelegben.”* (1923. szept. 15. 17.) A tananyaggal a folyóirat látta el a megalakult csoportot, és a tanítás pedig előadások és önképzés útján történt, az előadásokhoz egy „kis kátét” csatoltak, mely az esetlegesen felvetődő kérdésekre adott választ.

1924-ben apró könyvekből álló sorozatot indítottak Diogenes könyvtár elnevezéssel. Az utód államokban élő és emigráns magyar írók és költők műveit jelentették meg elsősorban, illetve a folyóirat hasábjain megjelent szövegeket vagy a Diogenes iskolákban elhangzott természettudományos témájú előadásokat adták ki könyv alakjában – némileg pótolva a magyarországi cenzúra által keltett űrt.

Ugyanebben az évben megalapították a Diogenes Társaságot, melynek feladata a természettudományos világszemlélet védelmezése volt, a következő évben pedig már Diogenes-asztaltársaságok is alakultak.

Már a harmadik évfolyam számaiból érezhető, hogy a lap anyagi nehézségekkel küszködött, egyre gyakrabban jelentek meg az olvasókhöz/előfizetőkhez intézett felhívások:

„Tisztesség a Diogenes érdekében dolgozni, mert a Diogenes a felvilágosodást, a kulturát és az egyetemes emberit védi.”

Vagy: *„A Diogenes az egyetlen szabad szépirodalmi magyar nyelvű lap.*

Minden magyar kulturember fizessen elő a Diogenesre. Tessék előfizetőket szerezni a Diogenesnek.”

²² Gazda István: József Attila és a relativitáselmélet (Oknyomozó történelem). – Ponticulus Hungaricus, 2000. 6. <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/mesterkurzus/gazda.html>

Az 1925. június 6-i számban a szerkesztő olvasóihoz fordult, a rossz inkasszó miatt panaszkodott, és ennek okát nem is a gazdasági válságban vagy a „felvilágosodás” iránti közönyben látta, hanem a kényelemszeretben. 1926-ra olvasói már nagyon megfogyatkoztak, a lap is egyre halványabb, mind jelentéktelenebb lett. 1927. szeptember 20-án jelent meg a *Diogenes* utolsó száma, s ezzel nem csak a bécsi emigráció utolsó irodalmi orgánuma szűnt meg, de a magyar művelődés excentrikus terének autonóm művészi csoportosulása is.

Irodalomjegyzék:

Fényes Samu szerk.: *Diogenes*, 1923. július 7. 1. évf. 1. sz. – 1927. szept. 20. 5. évf. 10. sz.

Szekundér irodalom:

Bortnyik Sándor: Emlékeim Kassákról. = Illés Ilona – Taxner Ernő szerk.: *Kortársak Kassák Lajosról.* – Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 1975.14-18.

Gazda István: József Attila és a relativitáselmélet (Oknyomozó történelem). – Ponticulus Hungaricus, 2000. 6.

<http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/mesterkurzus/gazda.html>

Hannerz, Ulf: A kozmopoliták és a helyiek a világkultúrában. = Biczó Gábor szerk.: *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig.* – Debrecen: Csokonai Kiadó, 2004. 178-191.

Illés Ilona – Taxner Ernő szerk.: *Kortársak Kassák Lajosról.* – Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 1975.

Kósa László szerk.: *Magyar művelődéstörténet.* – Budapest: Osiris Kiadó, 2000.

Lotman, Jurij : Pétervár szimbolikája és a város szemiotikájának problémái. = Kovács Árpád, V. Gilbert Edit: *Kultúra, szöveg, narráció.* – Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1994. 186-210.

Magyar Nagylexikon, 6.kötet, Csen–Ec. – Budapest: Magyar Nagylexikon Kiadó, 1998.

Markovits Györgyi: *Az emigráns Diogenes (1923-1927).* = *Magyar Könyvszemle*, 1975.3-4. 279-288.

Nádass József: *Arcképvázlat Kassák Lajosról.* = Illés Ilona – Taxner Ernő szerk.: *Kortársak Kassák Lajosról.* – Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 1975. 19-30.

Németh Andor: *József Attiláról.* – Budapest: Gondolat, 1989.

Nyugat, 1924. január 1. 1. sz.

Simmel, Georg: *Exkurzus az idegenről.* = Biczó Gábor szerk.: *Az Idegen. Variációk*

Simmeltől Derridáig. – Debrecen: Csokonai Kiadó, 2004. 56-60.

Szabolcsi Miklós: Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923-1927. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.

Waldenfels, Bernhard: Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai. = Biczó Gábor szerk.: Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig. – Debrecen: Csokonai Kiadó, 2004. 91-116.